

ALTAY TÜRKÇESİNDEKİ {-GIIA-} EKİ HAKKINDA

Figen GÜNER DİLEK*

Bu bildiriye, Altay Türkçesindeki **-GIIA-** (~gıla-, -gile-, **-gula-**, **-güle-**; **-kıla-**, **-kile-**, -kula-, -küle-) ekinin yapısı, kullanım özellikleri ve fonksiyonları anlatılacaktır. Altay Türkçesinde **-GIIA-** eki, aç-kıla-, bas-kıla-, cilbirke-gile-, otur-gula-, başta-n-gıla-, örneklerinde de görüldüğü gibi fiil kök ve gövdelerinden fiil türetir. Eki, bu lehçede farklı kılan hemen her fiile eklenebilme özelliğine sahip olması ve bu işlek kullanıma bağlı olarak kazanmış olduğu işlevlerdir.

Birleşik bir yapı görünümünde olan ek, fiilden hareket ismi yapan **-GI** ve isimden fiil yapan **-IA** ekinin birleşmesiyle oluşmuş bir fiilden fiil yapma ekidir (Kudaybergenov vd. 1980, 290). Eski Türkçe döneminde Divanü Lugati't-Türk'te birkaç örneğine rastlanan (sürkile-//sürküle-) ek, Çağatay Türkçesinde -gula-, -kula-, -güle- gibi şekillerle daha işlek olarak kullanılmaktadır (Eckmann 1988, 39). **-GIIA-** eki, sadece Altay Türkçesinde değil, diğer güney Sibiry Türk lehçelerinde ve Kıpçak grubu lehçelerinde de fiilden tekrar ve sıklık ifadeyi fiiller yapmaktadır (Borgoyakov vd. 1975; İsqaqov, 1991; İshakov-Palmbah 1961). Tatar Türkçesinde **-GAIA-** şeklinde görülen eki de Sevortyan **-GIIA-** ekinin paralel bir şekli olarak değerlendirmiştir (1962). Oğuz grubu lehçelerinde ise ekin yerini, kuruluş ve işlev bakımından ortaklaşan **-(I)KIA-**, **-AIA-**, **-mAIA-** fiilden fiil yapım ekleri almaktadır. Bu eklerin yapılarıyla ilgili farklı görüşler ileri sürülmekle beraber (Banguoğlu 1956; Sevortyan 1962; Hacıminoğlu 1991) Türkçede, fiilden hareket ismi yapan isim-fiil ekleri + -IA kalıbıyla tekrar fiilleri türetildiğini söyleyebiliriz. Ayrıca Türkçede çok işlek bir ek olan ve bu sebeple de çeşitli işlevler kazanan isimden fiil yapma eki **+IA**'yı etraflıca ele alan Sevortyan, ekin, içinde bulunduğu sürecin karakterini gösteren fiiller türettiğini ifade etmektedir (1962 44-45). Buna göre, **-GIIA-** ekli fiillerdeki tekrar ve sıklık karakterinde **+IA-** ekinin katkısı büyük olmalıdır.

Ekin Altay Türkçesindeki işlevleri aşağıdaki şekilde tespit edilmiştir:

1- Fiilin ifade ettiği hareketin birden fazla kişi tarafından, birlikte ve aynı anda yapıldığını bildirir.

(1) Onoñ olor ejerlejiþ, aþ-tus salgan cerineñ tuura **baskıladı**. (KSK, 37)

"Sonra onlar eşleşip yemekleri koydukları yerden doğruca uzaklaşıp gittiler. "

(2) Bir kezek öygö ekü oostonna tolo çay **uurtangılap algandıy, uncuguspay oturguladı**. (KSK,42)

"Bir süre, ikisi de ağızlarında bir yudum çay tuutuyorlarmış gibi, ses çıkarmadan oturdular."

(3) Ol tušta Karlağaş la Tomuk uy saar fermada **ıstegilegen**. (KSK, 4)

"O vakitler, Karlağaş ve Tomuk inek sağma işinde çalışıyorlardı."

(4) Fermada **ıstegilep turgan ulus** aydıjatan. (KSK, 12) "Çiftlikte çalışanlar söylüyordu."

(Buradaki "çalışmak" eyleminde aynı işi ortaklaşa yapanlar ve sayıca çoklukları vurgulanır.)

(5) Ekü anayda kuuçında jıp ayıkları caar eki başka **cangılagan**. (KSK, 26)

"İkisi böyle konuşup, evlerine ayrı ayrı döndüler."

(Bu örnekte de "dönmek" fiilini sadece iki kişinin aynı anda yapması söz konusudur.)

(6) Bir kaçna ulus ün cok **oturgulayt**. (KSK, 53)

* Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Araştırma Görevlisi, figend@gazi.edu.tr, figengunerdilek@gmail.com

"Bir kaç kişi sessizce oturmaktaydılar."

(Bu örnekte "oturmak" işi, bir iş birliği içinde çok kişi tarafından yapılmaktadır.)

2- Fiilin gösterdiği hareketin düzenli veya düzensiz aralıklarla birden fazla kişinin katılımıyla ve iş birliği içinde yapıldığını; bu işin uzun süredir tekrarlanan bir karakterde devam ettiğini bildirir. Hatta, bu sık tekrarlar alışkanlık ifadesine dönüşebilirler.

(7) Ce baldan meni: "Ene le ene"- dejip, edegimneñ tudunıp, ıylajıp, **bojotkılabaytan**. (TK, Surazakov)

"Çocukları, anne de anne diye eteğimden yakalayıp ağlayarak (her seferinde) beni bırakıyorlardı."

(Burada "bırakmamak" hareketi daha önceleri de yapılmış ve düzenli olarak tekrarlayan bir görünümüdür.)

(8) Tüjine otogon toyu uylar ayıldñ eki canında la **kepsenijip catkılavt**. (KSK, 42)

"Gün boyunca otlayan tok inekler, çadır evin iki yanında geniş getirerek yatıyorlar."

(Burada "yatmak" eylemi daha önce de sık ve düzenli olarak yapılmaktadır.)

(9) Küreñ küste on klasstı bojotkon baldar gorod caar **ürengilep atangan**. (KSK, 22)

"Güzün onuncu sınıfı bitiren çocuklar şehre öğrenim görmeye gittiler".

(Burada "öğrenim görmeye gitmek" fiili her yıl gibi düzenli bir zaman dilimi içinde tekrarlanan bir harekettir.)

(10) Mındıy ciitter bogo cıldın la **kelgilep turgulatan**. (CK,)

"Böyle yiğitler buraya her yıl gelirlerdi".

(Bu cümledeki "gelmek" eylemi bir çok kişi tarafından ve düzenli aralıklarla tekrarlanan alışlagelmiş bir durumu anlatır.)

(11) Ol cebren kılık-candarıs, ada-öbökö eecileri bisti emdi de **argadap cürgüleyt**. (ACÖ, 8)

"O eski âdetlerimiz, atalarımızın ruhları bizi şimdi yine korurlar."

(12) Takaalar potpıştañ çıgala, cer sayın **baskılap, cemzegilep cürgeni** çerdiñ carıganın eldeñ ozo kereleyt. (KSK, 29)

"Tavuklar kümeften çıkar çıkmaz her tarafa koşuşturarak yem aradıklarından yer yüzünün aydınlanışına insanlardan önce şahit olurlar."

(Burada "koşuşturmak" ve "yem aramak" şeklindeki eylemlerin ifade ettiği hareketin tarzı, sık ve kısa aralıklarla işbirliği içinde ve âdet hâlinde yapılmış olmasıdır.)

(13) Ada-enezi **çaylagılap alala**, könöktörin **tudungılap**, tışkarı çıktılar. (ACÖ, 68)

"Annesi ve babası çaylarını içip, kovalarını tutup dışarı çıktılar."

("Çay içmek" ve " tutmak" eylemleri her zaman tekrarlanan ve birlikte yapılan bir iş karakterindedir.)

(14) Bu cuuçıldardı cuulajar ep-sümelerge olor ekü **üretkilep turgulagan**. Odus cıl kayra, on altı çaştu tujında, olor ekü bogo baza **kelgilep cürgülegen edi**. Onoñ lo **körüngülebegen**. (CK, Kainçin)

Bu askerlere savaşma hilelerini bu ikisi öğretiyorlardı. Otuz yıl önce, on altı yaşındayken de bu ikisi buraya gelmişlerdi. Sonra da görünmediler.

(Burada "öğretmek" ve "gelmek" eylemleri tekrarlanan ve iş birliği ile yapılan bir tarzı, "görünmek" eylemi ise sadece çoklu katılımı yapılan bir tarzı anlatır.)

3- **-GIIA-** tekrar eki ve **-ş-** ortaklaşma eki, işlev bakımından birbirine çok yakındır. Bu paralelliğe Altaylı dilci Almadakova da işaret etmiştir (Almadakova, 2001). Çekimli fiilde -ş

ortaklaşma eki, bazı Çağdaş Türk lehçelerinde bilhassa da Kırgız ve Yeni Uygur Türkçesinde çokluk üçüncü şahıslarda "çokluk eki -LAR'ın fonksiyonunu üstlenmiştir (Öner 1998, 99; Öztürk 1994, 72-73). Başka bir deyişle eylem çoğul özneye uyum sağlamıştır (Kirchner, 2001; Sezer 1978). Bu durumun Altay Türkçesindeki **-GIIA-** eki için de geçerli olduğu söylenebilir. Çünkü, bu ek mutlaka iki veya daha fazla kişinin yaptığı hareketi işaret etmekte bu yönüyle de bir çeşit çokluk eki işlevini görmektedir.¹

Altay Türkçesinde ve diğer Türk lehçelerinde bu ek ve türevlerinin değerlendirildiği gramer kategorileri arasında bir birlik bulunmamaktadır. Bu ikilik, lehçelere göre ekin kullanım sıklığının ve işlevlerinin farklılaşmasından kaynaklanmaktadır. Ek; Grammatika Oyrotskiy Yazık'ta fiil yapımı başlığında, tekrar fiilleri adı altında; *Altay Tildiñ Grammatikazı*'nda ise zalog (çatı) adı altında "takıdılğan keberlü glagol" (tekrarlı çatı); Kazak Türkçesinde Ahmet Baytursinov'un *Til Tagılu* adlı eserinde etis (çatı) kategorisinde "dürkendi etis" (tekrar çatısı) şeklinde (Baytursinov, 1992); Isqaqov'un *Qazırğı Qazak Tili* adlı eserinde ise fiilden fiil yapan ekler bölümünde "amaldıñ ötüw sıypatı" (Hareketin oluş sıfatı) başlığında (Isqaqov, 1991, 288-289), Kırgız Türkçesinde de hareketin oluş farklılığını bildiren ekler kısmında (Kudaybergenov vd. 1980, 342), Güney Sibirya lehçelerinden Hakas (Borgoyakov vd. 1975, 186) ve Tuva (İshakov-Palmbah 1961, 409) gramerlerinde ise *kategoriya vida (görünüüş ketegoris)* başlığı altında incelenmektedir. Bunun yanında Türkiye Türkçesi dilcilik geleneğiyle hazırlanan Saha Türkçesi Grameri (-alaa-, -elee-, -oloo-, -ölöö-; -ialaa-, -ielee-, -uolaa-, -üölee-) ve Bugünkü Kıpçak Türkçesi adlı eserlerde fiilden fiil yapan ekler olarak değerlendirilmektedir (Kirişçioğlu 1999, 67; Öner 1998, 103). Ayrıca bu ekle türemiş fiiller *Oyrotskiy Ruskiy Slovar*'da madde başı olarak alınmamıştır. Ancak (ayt-kıla-: kötü söz söylemek, azarlamak örneğinde olduğu gibi) kalıplaşmış olanlar leksik birim kabul edilmiştir.

Sonuç olarak; -GIIA- ekinin, basit ve türemiş fiillere eklenirken kendinden sonra başka bir fiilden fiil yapma eki almaması ve hemen her fiile gelebilen işlekliliği, çekim eki karakterini çok benimsediğinin bir göstergesidir. Buna özne ile kurduğu ilişki de eklendiğinde, Altay Türkçesinde bu eki, çatı kategorisinde değerlendirmenin çok da yanlış olmayacağı düşüncesindeyiz.

Örnek cümlelerin alındığı eserler ve kısaltmaları:

- (ACÖ) Cıbaş Kainçin, *Aylıbis Canıs Özöktö (Kuuçındar)*, Tuulu Altay, 1984
- (CK) Cıbaş Kainçin, *Cıldıstar Koogi*, Tuulu Altay,
- (TK) Sazon Surazakov, *Altayım Kereginde Sös "Tul Kelin"*, Tuulu Altay, 1985
- (KSK) Tanıspay Şincin, *Kırlık Suulardıñ Kajoñdori (Povestter)*, Tuulu Altay, 1983

¹ Ayrıca, ekleri ve işlevlerini ses sembolizmi açısından değerlendiren Ercilasun'a göre; eklerin fonksiyonlarını; eki oluşturan seslerin sızıcılık, akıcılık, sürekli olma gibi nitelikleri belirlemektedir. Bu incelemeye göre, -GIIA ekini oluşturan sesler, kuvvetlendirici fonksiyon alanında yer alan seslerdir ve bu sesler "pekiştirme, belirtme, süreklilik, mübalağa ve çokluk" ifade ederler (2000).

KAYNAKLAR

- Ahmet B. Ercilasun (2000) "**Türk Dilinde Ek-Ses İlişkisi***", TDAY-Belleten (1997), TDK, Ankara
- Axmedi Isqaqov (1991) **Qazırqı Qazaq Tili**, Almatı
- Axmet Baytursinov, (1992) "**Til-Kural (Qazaq Tiliniñ Sarfı) Orınbor, 1915**" Til Tağılımı, Almatı
- E. S.Tyuxteneva vd., (1952) **Altay Tildiñ Gramatikazı**, Gorno-Altaysk
- E. V.Sevortyan, (1962) **Affiksı glagola obrazovaniya v Azerbaycanskom yazıke**, Moskva
- Engin Sezer, (1978) "**Eylemlerin Çoğul Öznelere Uyumu**" Genel Dilbilim Dergisi, s. 25-32
- F. G. İshakov- A. A. Palmbah (1961) **Grammatika Tuvinskogo Yazıka**, Moskva
- Janos Eckmann, (1988) (çev. Günay Karaağaç) **Çağatayca El Kitabı**, İstanbul
- M. İ. Borgoyakov vd. (1975) **Grammatika Xakaskogo Yazıka**, Moskva
- Mustafa Öner, (1998) **Bugünkü Kıpçak Türkçesi**, TDK, Ankara
- M. Fatih Kirişçioğlu, (1999) **Saha (Yakut) Türkçesi Grameri**, TDK, Ankara
- Mark Kirchner, (2001) "**Plural Agreement in Turkish**", Turkic Languages, vol. 5, num.2
- N. D. Almadakova (2001) "**Glagolı s affiksami =ş=, =kıla= v altayskom yazıke**", Altayskaya Filologiya, Gorno-Altaysk
- N. P. Direnkova (1941), **Grammatika Oyrotskogo Yazıka**, Moskva-Leningrad
- Necmettin Hacıeminoğlu, (1991) **Türk Dilinde Fiiller**, KBY, Ankara
- Rıdvan Öztürk (1994) **Yeni Uygur Türkçesi Grameri**, TDK, Ankara
- S. Kudaybergenov vd. (1980) **Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası**, Frunze
- Tahsin Banguoğlu (1988) "**Türkçede Tekerrür Fiilleri**" (Türk Grameri İçin Monograriler I) TDAY-Belleten (1956), TDK, Ankara